

נריה משה גוטל, ספר השתנות הטבעים בהלכה

הוצאת מכון "יחדיו", ירושלים, תשנ"ה

מבוא

הספר "השתנות הטבעים בהלכה" הוא אחד הספרים החשובים בעולם התורני בשנים האחרונות. אין הוא דומה לספרים אחרים שחיברו רבנים וראשי ישיבות. המחבר אינו דן בנושאים שהם היום באופנה כגון טבילת כלים בהלכה, או פסח כהלכתו, או דיני יום טוב שני בארץ ובחוץ לארץ. לא מובאים חידושים של שיעורי ראשי ישיבות על מסכתות ישיבתיות או שו"ת או חידושי תורה, גם אין זה ספר פילוסופי או ספר של מוסר, או ספר הדן בסוגיות המעסיקות אנשי מדע שומרי תורה המרכיבים לכתוב עליהן או לדון בהן בכנסים שונים כגון 'תורה עם דרך ארץ'. הרב גוטל בספרו "השתנות הטבעים בהלכה" דן בשאלה עקרונית, שנוגעת ליסודות ההלכה ולתשתית האמונה הדתית היהודית מתוך ראיית ההלכה הצרופה.

הספר הוא יוצא דופן, והנושא הוא מקורי (אם כי כאן ושם דגו ראשונים ואחרונים בשאלות שהתעוררו במקרים מסוימים). הספר דן ביסודות של תורה שבעל-פה.

הנושא העיקרי הוא היחס שלנו אל מאמרי חז"ל ופסקיהם בתלמודים (גם של הראשונים) המבוססים לכאורה על תיאור המציאות בזמניהם כאשר ברור לנו שהמציאות, כפי שהיא מוכרת לנו היום, אינה תואמת לזו המתוארת אצל חז"ל. בלשון הראשונים, "שינוי הטבעים" הוא ביטוי לשינוי של המציאות, של הטבע, לעומת זו המתוארת בתלמוד, כגון האנטומיה של בהמות או בני-אדם. הספר דן ביסודיות בהתמודדותה של ההלכה עם שינויים אלו, איך היא מתחשבת במציאות משתנה. הרב גוטל מראה שההלכה אינה מאובנת ואינה קופאת על שמריה, וכן, שההלכה נותנת את הכלים המתאימים להתמודד עם מציאות כאשר מתגלים בה שינויים כאלה.

הרב גוטל טוען, שההלכה ופוסקיה מבדילים בין הלכות שלא ניתנות לשינוי ונשארות קבועות לעולמים על אף מציאות משתנה, ובין הלכות שמתחשבות בשינויים אלו, וגם חובה לשנותן כתוצאה משינוי הטבעים. חלק גדול של הספר עוסק בהבהרת הגבולות בין שני תחומים אלה.

המחבר הוא רב ותלמיד חכם הנמצא במסגרת ה"יהדות הנאמנה", שעולמו הוא עולם התורה. התייחסותו אל השאלות שהוא מעורר היא לחלוטין במסגרת של ההלכה הפסוקה. אין כאן נימה של ביקורת על פסקי הלכה של הראשונים או של האחרונים, אלא רק ניתוח הלכתי תורני, ונסיון להבין את הגבולות בין שתי האפשרויות: (א) האיסור לשנות את ההלכה; (ב) האפשרות או החובה לשנותה כגלל שינוי המציאות.

חשוב לציין שהרב גוטל קיבל הסכמות מרבנים חשובים המשתייכים למסגרות תורניות וחברתיות שונות. יש לו הסכמות מהרבנים הראשיים — הרב אברהם שפירא, הרב עובדיה

יוסף והרב מרדכי אליהו; הסכמות מראשי ישיבות כגון הרב שאול ישראלי ז"ל והרב דוב שוורצמן (ראש ישיבת בית התלמוד), הסכמות מרבנים כגון הרב שלמה מן-ההר (רבה של בית וגן בירושלים) ומהרב אביגדור נבנצל (רבה של עיר העתיקה) ומעל הכל מהרב זלמן נתמיה גולדברג (חבר ביה"ד הרבני בירושלים) שחיבר קונטרס מיוחד המחזיק כ-28 עמודי הערות שייכללו כנראה במהדורה השנייה של הספר.*

הספר מכיל שמונה חטיבות והוא מחולק ל-24 פרקים, ויש בו מעל 600 מראי מקומות. נתייחס כאן רק לכמה מן החטיבות — שהרי דיון ממצה על כל הפרקים אינו אפשרי במסגרת זו. אנו נסקור בעיקר את החטיבה הראשונה הדנה בשינוי טבעים הנמצאים במקורות בש"ס ובכתבי הראשונים; נדון גם בחטיבה השנייה שבה מונה המחבר שינוי טבעים בתחומים רפואיים; בחטיבה השלישית שבה דיון בשינויים במידות ושיעורי תורה, בענייני פגים, בביוולוגיה, כימיה, גנטיקה, וכדומה; בחטיבה השישית המייחסת לאמרות חז"ל המנוגדות — לכאורה — לממצאים מדעיים; בחטיבה השביעית שבה המחבר מנסה למצוא קריטריונים לבדיקת אפשרות של יישום "שינוי טבעים"; ובנספח שבסוף הספר שדן בשינוי טבעים בהשקפת האמונה, המתייחס גם לתורת ההתפתחות. (על שאלות של אבולוציה כמעט לא דנו האחרונים.)

שיטת הראשונים בעניין סימני טריפה

בשלושה מקומות קבעו בעלי התוספות שחל שינוי טבעים מזמן התלמוד, וכי יש להתייחס לשינויים אלו. מקור אחד עניינו שאלה ביולוגית: באיזה גיל מתחילה פרה ללדת? שינוי בכורות ג, א: "הלוקח בהמה מן העכו"ם ואינו יודע אם ביכרה אם לא ביכרה... פרה וחמור בנות שלש ודאי לכהן, מכאן ואילך ספק". בגמרא ע"ז כד ע"ב נשאלת השאלה: "בהמה] פחותה מבת ג' שנים מי קא ילדה?" לפיכך מסיקים שם התוס', ד"ה פרה: "דקודם שלש ודאי לא ילדה". ועוד מוסיפים "ויש לתמוה — דהא מעשה בכל יום דפרה בת שתי שנים יולדת? וי"ל דודאי עתה נשתנה העת מכמו שהיה בדורות הראשונים". תוספות קובעים אפוא, שיש שינוי אנטומי בפרות של היום, ומסיקים ששינויים אלו בהכרח מביאים לשינוי הלכה למעשה. דבר דומה אנו מוצאים באנטומיה של טריפות (חולין מז ע"א) בעינוניתא דורדא. הגמרא קובעת שהיא אינה מצויה בזמן התלמוד. מצד שני קבעו התוס' (ע"ז שם): "ועתה היא בכל הבהמות שלנו". לפירוש התוספות יש הסכמה אצל הרבה ראשונים, כגון המאירי ותורת הדשן.

לא כל הראשונים והאחרונים¹ הסכימו למסקנה מרחיקת לכת זו. הרשב"א מתייחס לעניין טריפות מפירושו על קביעת הגמרא (חולין נו ע"ב) שסימן לטריפה הוא אם הבהמה יכולה לחיות י"ב חודש ומפרש רש"י: "אם כך חיה בידוע שלא נטרפה". המציאות מראה שיש בהמות שיש להן סימני טריפות המוזכרים בגמ' חולין ואעפ"כ חיות יותר מיי"ב חודש. על זה כתב הרשב"א בלשון בוטה: "אם ראית ושמת מי שמיקל ומכשיר... אל תשמע לו ולא תאבה אליו ולא תהיה כזאת בישראל וכל מי שמכשיר זה נראה בעיני

כמוציא לעז על דברי חכמים... וכיון שכן, אפילו יצאו כמה ויאמרו כך ראינו (שחיה י"ב חודש) אנו מכחישיך אותך כדי שיהיו דברי חכמים קיימים... ויבטל המעיד ואלף כיוצא בו ואל תבטל נקודה אחת ממה שהסכימו חכמי ישראל הקדושים הנביאים ובני נביאים ודברים שנאמרו למשה מסיני... "שור"ת הרשב"א, ח"א, סי' צח). יש שתי אפשרויות בהבנת דבריו התקיפים. אפשרות אחת היא, שהרשב"א מתנגד עקרונית לטענה שיש שינוי במציאות או ששינוי כזה יש לו כוח לשנות אפילו נקודה אחת בהלכה. לפי פירוש זה הרשב"א גם יתנגד לדברי התוספות, אם כי אינו מזכיר זאת בפירושו בתשובה זו. אפשרות שנייה היא, שדברי הרשב"א מתייחסים רק לסימני טריפה שהם הלכה למשה מסיני. הרב גוטל בוחר באפשרות השנייה.

דברים דומים אומר הרמב"ם (הלכות שחיטה פ"י ה"ב): "ואין להוסיף על טריפות אלו בכלל, שכל שאירע לבהמה או לחיה או לעוף חוץ מאלו שמנו חכמי דורות הראשונים, והסכימו עליהן בבתי דיני ישראל — אפשר שתחיה, ואפילו נודע לנו מדרך הרפואה שאין סופה לחיות".² הרמב"ם קובע, שאין להוסיף סימני טריפה אפילו אם יתגלו בזמן אחר וייוודע בוודאות שהבהמה אינה מסוגלת לחיות. ולעניין איסור כותב הרמב"ם בהלכה י"ג: "וכן אלו שמנו ואמרו שהן טריפה, אע"פ שיראה בדרכי הרפואה שבידינו שמקצתן אינן ממיתין ואפשר שתחיה מהן, אין לך אלא מה שמנו חכמים שנאמר: על פי התורה אשר יורוך". דהיינו, אע"פ שאפשר לרפא בהמה שיש לה סימני טריפה המוזכרים בחולין, הבהמה נחשבת כטריפה; ואפילו יתברר שאין צורך בהתערבות של רופאים והבהמה תחיה, הרי היא נחשבת כטריפה.

רבי אברהם בנו של הרמב"ם, שבדרך-כלל הולך בשיטת אביו ומסביר אותה, כותב (הרב גוטל דן בהרחבה בפרק יט ומסביר את שיטת הרמב"ם ור"ת): "דע כי אתה חייב לדעת, כל מי שירצה להעמיד דעה ולישא פני האומה ולקבל דעתו בלי עיון והבנה לענין אותו דעת אם אמת איתא אם לא, שזה מן הדעות הרעות והוא נאסר מדרך התורה וגם מדרך השכל... והנה התברר לנו כי חכמים ז"ל אינם מעיינים הדעות ולא מביטים אותם אלא מצד אמיתתם ומצד ראיותיהם — לא מפני האומר אותה, יהיה מי שיהיה". דברי רבי אברהם ברורים: עיון בטבע ובמציאות לא רק חשוב, אלא מכריע בקביעת ההלכה. לכאורה יש כאן סתירה בין דברי הרמב"ם בהלכות שחיטה, שקובע שאסור להתחשב במציאות משתנה, מכיוון שהלכות טריפה הן מעל ידיעתנו ובינתנו והן עומדות וקבועות לעולם "על פי התורה אשר יורוך", לבין קביעת בנו רבי אברהם שיש חובה להתחשב בשינוי הטבע בכל פסיקה. ונדון בזה להלן ביתר פירוט.

שינויים באנטומיה של בני-אדם

גם כאן, בנוגע לשינויים באנטומיה של בני-אדם, נביא כמה דוגמאות, שהרב גוטל עוסק בהן בהרחבה.

הגמרא (נידה לח ע"ב, יבמות מב ע"ב) דנה בעניין לידה למקוטעין. אשה המקדימה ללדת לשבעה חודשים, הוולד בר-קיימא. לעומת זאת, אשה היולדת לתשעה וההריון אינו נמשך עד סופו, אינה יולדת למקוטעין, זאת אומרת הוולד אינו בר-קיימא. המציאות הידועה לנו, וכבר הייתה ידועה לפני מאות שנים, מראה שאין זה נכון: נשים יולדות

במקצת החודש התשיעי ואפילו בשמיני, והוולד בר־קיימא. הרשב"ש (שו"ת, סי' תקיג, ד"ה הטעם השלישי) והריטב"א (נידה לח) שואלים את השאלה הזאת. וכך כותב הרשב"ש: "כבר תמהו על זה רבים, והרי החוש מכזיב זה והנסיון אמת הפכו, שהרי הרבה נשים כיון שנכנסות יום אחד מיום מחודש התשיעי יולדות ולד של קיימא, ואין כל הנשים ג"כ משלימות תשעה חודשים... וא"כ איך אנחנו סומכין לעשות מעשה בקידושין ובגירושין בנוולד בתשעה בלתי שלמים אם נחשב כנפל?" ומסיק הרשב"ש, שיש ליישם את ההלכה לעניין לידה במקוטעין לפי המציאות ולא לפי הגמרא בנידה. ולא זו בלבד, אלא גם בעניינים אחרים בפסיקה יש להתחשב במציאות. לפי זה יש לשאול: איך נאמר שהתורה היא נצחית ודיניה קיימים לעולם? הרשב"ש משיב תשובה מהפכנית: אם ההוכחה בתלמוד בנויה על לימוד מאסמכתות גרידא, מותר לשנות את המסקנות, כאשר החוש והנסיון מראים שהאסמכתות אינן תואמות למציאות; אבל אסור לשנות את מסקנות התלמוד כאשר יש פסוק מפורש בתורה, אפילו כאשר ניתן טעם להלכה והטעם לכאורה אינו מתאים למה שאנו מכירים בטבע.³ הרשב"ש מרחיק לכת בקביעה זו ומחדש חידוש מהפכני נוסף: "עוד אני אומר שדברי זה אינו מוסכם מכל החכמים שבמחלוקת היא שנויה. ואחר בהיות הדבר תלוי במחלוקת והחוש והנסיון מאמת דברי אחד מהם, עליו ראוי לסמוך".

היום לא ימצא אחרון שיעזו לפסוק הלכה בנושא שיש בו מחלוקת תנאים רק על סמך התייחסות לעובדות הנגלות לנו בטבע (ראה שו"ת אגרות משה המובא בספרו של הרב גוטל בעמוד כט, ושו"ת אבני נזר יו"ד ח"ב סי' רלח).

הרבה אחרונים דנים במקרים ספציפיים כאשר ברור שיש שינוי בטבע מסיבות שונות, והם מסתמכים בעיקר על דברי הרשב"ש. הקביעה העקרונית היא, שכמעט כל דבר שאינו נלמד מפסוק מפורש בתורה ואינו הלכה למשה מסיני, אלא נלמד מסברה או מאסמכתא, אפשר לשנות את ההלכה אם יתברר שאין המסקנה הנלמדת מתאימה למציאות. בכל דור ודור יש להתחשב במציאות ויש לפסוק בהתאם לכך, בין לחומרא ובין לקולא.

להלכה פוסק המחבר (אה"ע"ז סי' קנו ס"ד) שרק ולד "הנולד לט' חדשים גמורים פוטר את אמו מן היבום ומן החליצה". על זה הוסיף הרמ"א שהסתמך על הרשב"ש: "א"א דבזמן הזה אפילו לא נכנסת בחודש הט' רק יום אחד מלבד יום שנתעברה בו היא ולד קיימא, ואע"ג דאמרין בגמרא יולדת לט' אינה יולדת למקוטעין, כבר תמהו על זה רבים שהחוש מכחיש זה, אלא שאנו צריכין לומר שעכשיו נשתנה הענין וכן הוא בכמה דברים (ב"י בשם הרשב"ץ)".

שאלה דומה מתעוררת לגבי פג שנולד בחודש השמיני. הגמרא קובעת שהוא נפל ונחשב כאבן, ולכן איי אפשר להתיר אשה זו מחליצה ואסור לחלל את השבת כדי להצילו. אנו יודעים כבר זמן רב, שתינוקות הנולדים בחודש השמיני הם ילדים בריאים. בהרבה מקרים אין צורך אפילו להכניסם לאינקובטור. רוב האחרונים מצדדים שיש חובה להציל ולד זה ולחלל עליו את השבת. הרב גוטל מביא את דברי החזון איש (אה"ע"ז סי' קטו): "יש שטוען וסוברים דהנולד מקודם ט' הוא נפל ומתייאשים הימנו ואינם זריזים ברפואתו. וזו טעות וחיובים להשתדל ברפואתו ומחללים עליו את השבת לרפאותו". הגר"ז גולדברג מסביר מדוע איננו מתחשבים בקביעה ההחלטית שבתלמוד: "כל שלא נאמר בתורה דין מפורש ורק נלמד מכללה או מסברה, הולכים אחרי המציאות בכל דור ודור" (כמו הסברה של הרשב"ש). בתורה לא מוזכר שנפל נחשב כמת. זו סברה מתבקשת, משום

שוולד שאינו יכול לחיות הרי הוא נחשב כאבן. פג שאינו יכול לחיות הוא בגדר נפל. אבל אם מתברר במציאות שוולד זה אינו נפל והוא בר-קיימא — על אחת כמה וכמה כאשר אין צורך בשימוש ברפואה המודרנית — מחויבים לחלל עליו את השבת, ואפשר להתיר אשה בלי חליצה.

מצינו בש"ס גם דיני טריפה באדם. הרמב"ם פוסק (הלכות רוצח פ"ב ה"ח): "וכל אדם בחזקת שלם והורגו נהרג עד שיודע בודאי שזה טריפה ויאמרו הרופאים שמכה זו אין לה תעלה באדם ובה ימות". הרמב"ם הכניס כאן גורם של ידע, והיא חוות דעתם של רופאים. דעת הרופאים קובעת שהאיש נחשב כטריפה אם וכאשר יש לו סימני טריפה. אם הרופאים משערים שיכול לחיות י"ב חודש, יש חיוב לחלל עליו את השבת ומי שהורגו חייב מיתה.

מה ההבדל אפוא בין בהמה טריפה שאפשר לרפאותה ואעפ"כ אסור לאכלה אחרי שחיטה כשרה, כמו שכתבו הרשב"א והרמב"ם, לבין אדם שיש לו סימני טריפה, ובכ"ז חייבים לחלל עליו את השבת אם אפשר לרפאותו ולהצילו? מדוע במקרה של אדם שיש לו סימני טריפה מתחשבים בקביעת הרופאים אבל לא כך בבהמות? על מדוכה זו ישבו הרבה אחרונים של הדור האחרון. (ראה למשל: חזון איש יו"ד סי' ה, אהע"ז הלכות אישות סי' כז, ל; אגרות משה יו"ד ח"ג סי' לו; שו"ת אחיעזר יו"ד סי' טז אות ו). הרב גוטל מתייחס לשאלה זו רק במראי מקומות. מניתוח של השאלה העקרונית אנו יכולים למצוא כללים שיעזרו לנו לקבוע את הגבולות מתי מותר ומתי אסור לשנות את פסקי ההלכה כאשר משתנה המציאות. נביא את דברי החזון איש בהרחבה. דבריו מצביעים על הבחנה עקרונית ומהפכנית: "שבאמת נראה דברא הקב"ה רפואות אף לטריפות של בהמות... ונמסר לחכמים לקבוע הטריפות ע"פ רוח קדשם שהופיע עליהם. והנה היה צריך להקבע ב' האלפים תורה... דיני הטריפות לדורות... ואין לנו תורה חדשה אחריהם והיו קביעות הטריפות כפי השגחתו ית' בזמן ההוא, ואותן המחלות שהיו פרונוקא דמלאכא דמותא (שלוחים של מלאך המוות) בזמן ההוא שלא נתן הקב"ה לברואיו אז רפואת תעלה להן המה הטריפות שאסרתן התורה בין בזמן ההוא, ובין בזמן של הדורות הבאים שמסר הקב"ה את משפטי התורה שלהן לחכמי הדורות ההם, ואפשר עוד שלא בהתגלות סמי הרפואה ואופניהם לבד נשתנו בזמננו, אלא גם בשינוי הגופים החיים, כמו שינוי מיעוטי הדם, שהראשונים הוכרחו להקזה, ואחרונים הקזה סכנה להם, וכן שינוי באקלימים ושאר עניני הטבע וכמו שכתבו התוס' ע"ז כד ע"ב ד"ה פרה, וכן ביולדת למקוטעין... וכן הרבה. ואפשר שהניתוחים שבזמנינו לא היו מועילים בימים הראשונים, וגם אפשר דאינם בכל האקלימים החמים והצנים".

מדברי החזון איש וגם מאחרונים אחרים משמע, שמשנוקבעו דיני טריפה בבהמות על-ידי חז"ל הם נקבעו לעולמים כמו שכתב הרמב"ם, ולכן הבהמות עם סימני טריפה, אם נשחטו, נחשבות כמאכלות אסורות. אבל בסימני טריפות של אדם, רק טריפות מועטות הוגדרו כסימני טריפה. יש רק כלל, שאדם ההורג טריפה אינו נהרג. הגדרת סימני טריפה אצל האדם אינה הלכה למשה מסיני, והיא תלויה בידע הרפואי. לכן כתב החזון איש: "ובזה נתישב הא דמעשים בכל יום בזמנינו שמנתחים הרופאים במיעים ומתרפא החולה וחי חיים שלמים וקיימים. ולכן נפל בבירא בזמנינו דין עדות בשאר טריפות". והוא ממשיך בחידוש נוסף: "ואם הרופאים אומרים שאין כיום רפואה ידועה לטריפה ההיא ג"כ א"א לסמוך כיון שבעצם יש לה רפואה אולי נזדמן לו סם רפואה ע"י איזה רופא".

בדברי החזון איש יש קולא מהפכנית: שאפילו אם יש רופאים שקובעים שאין תרופה ואין אפשרות לרפא את החולה ויש סבירות שהאיש ימות תוך זמן קצר — אין הוא נחשב כטריפה. רפואה אינה מדע מוחלט, וקביעת הרופא אינה ודאית. יש לחוש שאולי יש מזור לחולה על-ידי רופא מומחה אחר או בתרופה אחרת.

מוסיף בעל שו"ת אגרות משה: "לכן הוא מוכרח לומר שבאיסור טרפה תלוי בזמן נתינת התורה מה שאז לא היתה כמוה חיה, שלכן הוצרך להלכה למשה מסיני להודיע שאלו הן הטרפות לעולם אף שיהי זמן שישתנה הטבע ואמדנות החכמים לא יהי כן. והלכה זו נאמרה רק לענין איסור אכילה דטרפה, ולא לענין חיוב רציחה שהפטור הוא משום שהוא גברא קטילא, שלכן באומדנות הרופאים בכל זמן לומר שבזמן שהרגו טרפה ולא במה שהיה אז. חזינן מזה שבלא הכרח יש לנו לומר בדברים שתלוי בטבעיות שהוא תלוי באמדנות החכמים בכל זמן".

מדברים אלו אנו למרים כללים חשובים. כלל א: אם ההלכה מבוססת על פסוק בתורה או על הלכה למשה מסיני, אי-אפשר לשנות את ההלכה כלל אע"פ שהמציאות השתנתה. בתוך זה טמון כלל נוסף: התורה נתנה רשות לחכמים לקבוע קריטריונים של טריפה בזמנם והם קבעו אותם אז קביעה לעולמים, ואי-אפשר לשנות את קביעתם אפילו שהמציאות השתנתה מסיבות שונות. כלל ב: אם קביעת ההלכה תלויה מסברה או מהסתברות, יש צורך לדעת ידיעה ברורה ומעודכנת של כל התופעות המדעיות בזמן הפסיקה. אם המציאות מראה שוני ממה שמוזכר בתלמוד, יש להתחשב במציאות שבעת הפסיקה.

הרב גוטל מביא הרבה דוגמאות בספרו, שאחרונים סוברים שחלו שינויים מרחיקי לכת, לא רק בהתפתחות מדע הרפואה, אלא גם שינויים פיזיים באקלים, באנטומיה של בעלי-חיים ושל בני-אדם, וצריכים להתחשב בשינויים אלו. ונדון בזה להלן.

הבאנו לעיל את דברי הרשב"א ואת שתי האפשרויות להסביר את עמדתו התקיפה נגד שימוש באפשרות של טענה של שינוי טבעים. הרב גוטל סובר, שהרשב"א נקט עמדתו התקיפה רק לענין סימני טריפה כמו הרמב"ם, ואינו חולק על דברי התוספות שכאשר יש שינוי במציאות צריכים להתחשב בזה בפסיקה. הוא הביא ראיה מפורשת ומשכנעת מדברי הרשב"א עצמו (חידושי הרשב"א ע"ז כד ע"ב): "בת שלש ודאי לכהן — בדבר זה נשתנה הטבע, וכן בעיננויתא דורדא דאמרינן באלו טריפות דחיוי ברייתא הכי אית ליה, והיא בכל הבהמות שלנו". וכך צריכים להסביר גם את דברי רבנו אברהם, שאינם מנוגדים למה שכתב הרמב"ם בהלכות שחיטה.

קריטריונים לבדיקת אפשרות יישום "שינוי טבעים"

על-פי הכללים דלעיל אפשר להסביר כמה הלכות, אבל בדרך-כלל לא קל ליישם אותם בכל מקרה ספציפי. קל, יחסית, להסביר שבמקרה מסוים אין פסוק מפורש ואין הלכה למשה מסיני, ולכן יש לשנות את ההלכה הפסוקה בהתאם לשינויי הטבעים. זהו בעצם הסבר למפרע, אחרי שהראשונים קבעו שחל שינוי בטבע מאז זמנם של חז"ל. אבל ההיפך אינו קל כלי-כך. במקרה שהראשונים לא מזכירים שיש שינוי במציאות, אבל אנו יודעים שחל שינוי כזה, קשה מתוך דיון והעמקה בתלמוד לקבוע אם הפסוקים הם אסמכתא או

הריון הוא מסברה, והאם ההלכה המיוחדת הזאת אינה מבוססת על הלכה למשה מסיני. בלי יריעת הראשונים וקביעתם לא היינו באים תמיד למסקנה זו. ויש הרבה דוגמאות לכך.

הרב גוטל מנסה להתמודד עם הקשיים האלו. בפרק כא בספרו הוא קובע את הקריטריון הראשון מתי אין לשנות את ההלכה מחמת שינוי טבעים. הקריטריון הוא מה שכתבנו בכלל א לעיל: הלכות המיוסדות על מקור מקראי מפורש או על מקור שיסודו בהלכה למשה מסיני, אין ליישם בהן את עקרון "שינוי הטבעים". הכלל השני שהזכרנו אינו מובא כקריטריון, אלא הוא תוצאה נלווית של הקריטריון הראשון.

לעומת זאת מביא הרב גוטל בפרק כב קריטריון שני, השייך בעיקר להלכות הנוגעות לשמירת הגוף והנפש. לפי דעתי, קריטריון זה הוא בעייתי. כדי להסביר את הקריטריון השני מניח המחבר שתי הנחות:

- א. בכל התורה אנו הולכים בדרך רובא. אבל בכל דבר שנוגע לבריאות ולסכנת נפשות, הרוב אינו קובע ודאות גמורה הלכתית אלא רק ספק, ולכן יש לחוש אף לספק.
  - ב. אבחנה רפואית וכל המסתעף ממנה אינה אמת מוחלטת, אלא רק ספק.⁴
- מתוך הנחות אלו קובע הרב גוטל קריטריון שני: "במגזר אותן הלכות אשר יש להן נגיעה במצבי סכנה ופיקוח נפש, אין מקום ליישם הנחת 'שינוי טבעים', גם אם מדובר בסכנה רחוקה וכר".

דבריו מבוססים על דברי מרן הראי"ה קוק (דעת כהן סי' קמ): "לכן... אפילו אם כל הרופאים אומרים שאינה סכנה, אי אפשר להם להוציא הדבר מכלל ספק סכנה, וכיון שכל עיקר סמיכותנו על דבריהם אינה כ"א מטעם ספק, אינו מועיל זה כ"א להקל האיסורים מטעם ספק נפשות, ולא להקל ע"פ דבריהם בסכנה... וכל זמן שלא ידענו ברור שנשתנו הטבעים בפרט זה, וזה אי אפשר לנו לידע בבירור כיון שדברי הרופאים אינם כ"א ספק, ח"ו לסמוך על דבריהם להקל ראש בספק נפשות ולנגוע בשפיכות דמים ח"ו. ומכש"כ שהרי חז"ל עכ"פ יש להם חזקה, שהרי ודאי ה"י סכנה בדבר". ודומה לזה כתב גם המהר"ם שיק (בעניין תקפות ההוראה במציצה במילה — שו"ת מהר"ם שיק יו"ד סי' רמד).⁵ הקריטריון השני, שהוא לחומרא, נוגע בעיקר לחיוב מציצה במילה בשבת, ולחיוב לרחוץ בשבת את התינוק ביום השלישי למילתו במים חמים שחוממו בשבת, לפי שבלי עשיית פעולות אלה יש סכנה לחיי התינוק ולכן אין כאן חילול שבת. קריטריון זה נוגע גם לעניין הנקה עד 24 חודש. לפי זה יש לחוש גם היום למיעוט קטן שאולי צפויה לו סכנה, אם כי הממצאים המדעיים סותרים את המסקנה הזאת.

אשר לעקרון זה, יש קושי מסוים. הש"ס מציין הרבה מחלות ותרופות ולחשים שונים, ואין אנו משתמשים באמצעים אלו היום. כתב רב שרירא גאון (אוצר הגאונים, גיטין סח ע"ב): "רבנן לאו אסותא אינהון ולא דברי מצוה אינן". המהרי"ל פסק בתוקף (ח"ה מליקוטם): "אמר לנו מהרי"ל כל הרפואות והלחשים שבכל התלמוד אסור לנסות אותם משום דאין אדם יכול לעמוד על עיקרם, וכי לא יעלו בידם ילעגו וילגלגו על דברי חכמים". המהרש"ל (יש"ש חולין פ"ח סי' יב) הוסיף: "יש חרם הקדמונים שלא לסמוך על רפואות בתלמוד כדי שלא להוציא ידו על חכמים קודמים, ולא ידעו שיש שינוי במקומות וכ"ש בזמנים".

לפי הקריטריון השני שקבע הרב גוטל, אנו צריכים לחשוש שמא התרופות של חז"ל יש להן תועלת מסוימת ולו למיעוט קטן של אנשים, אפילו אם כל הרופאים סוברים שאין

סכנה, והתרופות והלחשים המוזכרים אצל חז"ל אינם מועילים, וייתכן אפילו לפעמים שהם עלולים להזיק. הנימוק שמא ברוב המקרים תרופות אלו לא יועילו ויהיה כשלון בשימושן ולכן יבוא מזה לעז על חז"ל, אינו מספיק חזק כדי לבטל את החשש שמא תרופות אלו מועילות למיעוט, שהרי בפיקוח נפש עסקינן.

אין מנוס אלא לומר, שהראשונים והאחרונים סוברים שמדע הרפואה והתרופות שנוכרים אצל חז"ל מבוססים על ידע שהיה בזמנם ואינו רלוונטי היום. מדע הרפואה וההתפתחות הרפואית העכשווית כשברשותנו ידע רב והבנה עמוקה של סיבות המחלות, אמצעים דיאגנוסטיים חדשים שלא היו בזמן חז"ל, וחלק מן המחלות שהיו מסוכנות ביותר בזמנם ניתנות לרפוי בקלות היום — הם הסיבה האמיתית שמאפשרת את ביטול השימוש בתרופות של חז"ל שאין בהן תועלת כיום. החרם של קדמונים בא לחזק ולמנוע שימוש כזה העלול להביא לידי זלזול גם במעמדם של חז"ל בכלל, ולכן בא חרם הקדמונים. מובן שאין הרפואה המודרנית חסינה מפני ביקורת; אדרבא, טעויות וביקורת הן בין הממריצים להתפתחות הרפואה. ואמנם, במשך חצי יובל שנים נעשו שגיאות רבות על ידי מומחים ברפואה, גם כאלה שהביאו לסכנת נפשות. ואנו גם עדים לכך שתרופות שריפאו מחלות מסוימות, גרמו לתופעות לוואי מזיקות, ואף גרמו לסיכון של מחלות חדשות, לפעמים קטלניות יותר. אבל כל דור אין לו אלא חידושו, מה שעניו רואת, ומה שהמוח האנושי יכול לפענח. ברור שאם רפואות שמוזכרות בתלמוד אינן מועילות, דינן כמו רפואות של הדורות האחרונים שהוכחו כבלתי יעילות ולכן יש לבטלן. ואולי זאת הסיבה לכך שהרמב"ם השמיט את רוב ההלכות הקשורות בענייני רפואה המוזכרות בש"ס.

וכה אומר הרב דסלר (מכתב מאלוהו ח"ד, עמ' 355 הע' 4): "אודות דינים שהטעמים שניתנו להם אינם לפי המציאות שנתגלה במחקר הטבעיים בדורות האחרונים... — באלו וכיוצא באלו לעולם אין הדין משתנה אף שלכאורה הטעם אינו מובן לנו, אלא יש לאחוז בדין בשתי ידיים בין לתומרא ובין לקולא... כי את ההלכה ידעו חז"ל בקבלה מדורי דורות... אבל ענין הסברים הטבעיים, לא ההסבר מחייב את הדין אלא להיפך הדין מחייב הסבר. והטעם שמוזכר בגמרא אינו הטעם היחידי האפשרי בענין. ואם לפעמים נתנו הסברים שהם לפי ידיעת הטבע שבימיהם, חובה עלינו לחפש הסברים אחרים שבהם יתקיים הדין על מכונו לפי הטבע שבימינו".⁶ הרב דסלר יטען, שהוא מוציא מדיון זה כל דבר שאינו נוגע ישירות לדין, ולכן שימוש בתרופות ולחשים אינו דין שמחייב. אולם דבריו צ"ע שהרי פיקוח נפש הוא מעיקרי התורה.

אמרי חז"ל באסטרונומיה

אין מנוס מלומר, שהידע של הרמב"ם באסטרונומיה מבוסס בעיקר על ידע שהיה בתקופתו במצרים. לפי זה יש להבין את דבריו (יסודי התורה פ"ג ה"ט): "כל הככבים והגלגלים כולן בעלי נפש ודעה והשכל והם חיים ועומדין ומכירין את מי שאמר והיה העולם". הרמב"ם מסביר ביתר פירוט את דעותיו במורה נבוכים (ח"ב) שהגלגלים, וכולל בהם גם הירח, הם משכילים לפי השקפת אריסטו.⁷ בנושא זה בכללו עוסק הרב גוטל בספרו, בפרק יט: "אמירות מדעיות-טבעיות של

חז"ל — תורה היא או חכמת אנוש". איתא בפסחים צד ע"ב: "ת"ר חכמי ישראל אומרים גלגל קבוע ומזלות חוזרין וחכמי אומות העולם אומרים גלגל חוזר ומזלות קבועים וכו'. אמר רבי נראין דבריהם מדברינו".

הראשונים דנו בסוגיה זו שמראה שחז"ל לפעמים טעו בהבנתם בידיעת הטבע. יתר על כן, רבי יהודה הנשיא הודה שחכמי ישראל טעו, אחרי שהוכח לו שטענות של חכמי אומות צודקות. זה במובן מה נגד השקפה רווחת אף מקובלת, כמו של הרב דסלר ז"ל שטען, שכל אמרות חז"ל הן קבלה מדורות ורוח הקודש הנחתה אותם גם בעניינים אלו, אלא חכמינו נתנו לפעמים רק טעם אחד שהיה מוכן לדור שלהם, מתוך כמה טעמים נוספים ונסתרים. הרב גוטל מביא את דברי רבי אברהם, בנו של הרמב"ם: "וכאשר שמע רבי הדברים האלה... הכריע דעת חכמי אומות העולם בראיה זו ומה יקר עניינה שלמדו, כי רבי לא הביט בדיעות אלו אלא מדרך הראיות בלי להשים על לב לא לחכמי ישראל ולא לחכמי או"ה. והכריע דעת חכמי אומות העולם מפני ראייה זו שחשב כי היא ראייה מתקבלת... ובאמת נקרא אדון זה רבינו הקדוש, כי האדם כשישליך מעל פניו השקר ויקיים אמת ויכריענו לאמיתו ויחזור מדעתו שיתבאר לו הפכה אין ספק כי קדוש הוא". לפי זה, הכינוי "הקדוש" לרבי יהודה הנשיא הוא בזכות דעותיו העצמאיות והודאתו על האמת. כאשר התברר לו שצד השני צודק. מכאן מוסר גדול, ובמיוחד לדורנו שרוב הציבור הולך בתלם בלי לבחון את המציאות. הרב גוטל מביא גם את דברי הרמב"ם במורה נבוכים (ח"ג סוף פי"ד): "ואל תבקשני לתאם כל מה שאמרו מעניני התכונות עם המצב כפי שהוא, לפי שהמדענים באותו הזמן היו חסרים, ולא דברו מכך משום שיש להם מסורת באותם דברים מן הנביאים ולא מצד שהם ידעני אותם הדורות באותם המקצועות או שמעום מידעני אותם הדורות". פירוש דברי הרמב"ם הוא, שאמרות חכמינו ז"ל אינן מחייבות בתחום המדעי משום שהן בנויות על ידע חלקי שהיה רווח באותם הימים.

לעומת זאת כתב רבנו תם, שהאמת היא עם חכמי ישראל (שטמ"ק כתובות יג ע"ב, ד"ה השבתנו על המעוברת. וראה גם רמ"א, תולדות העולה, שהסכים עם דברי ר"ת): "דאף על גב דנצחו חכמי אומות העולם לחכמי ישראל, היינו נצחון בטענות, אבל האמת כחכמי ישראל". הרי ששיטת בעלי התוס' שגם אמרות חז"ל בענייני מדעים יסודן בקדושה ובמורשת של דורות.⁸ ייתכן שר"ת סובר שכל עוד שאין הוכחה נסיינית, אלא ההוכחה היא שכלית לפי טענות, אין זו סיבה מספקת לבטל דעת חכמינו; אבל אם יתברר בנסיון מצטבר שחכמי ישראל טעו, אז מוכרחים לקבל דעתו של הצד השני. כך ראינו לעיל שתוספות קיבלו את המסקנה שיש שינוי טבעים.

אבל מה נעשה אנו היום, שאנו יודעים כי בסוגיא דלעיל הן חכמי ישראל הן חכמי האומות אינם צודקים?

ההורג את הכינה בשבת

גישות הרמב"ם ור"ת יש להן השלכות גם בהלכות שבת. איתא בשבת קז ע"ב (וגם יב ע"א. וראה תוספתא פי"ב הכ"א): "דתניא ר"א אומר ההורג כינה בשבת כהורג גמל בשבת. מתקיף לה רב יוסף. עד כאן לא פליגי רבנן עליה דרבי אליעזר אלא בכינה דאינה פרה ורבה". בסוף הסוגיה משמע שכינה נוצרת מן העיפוש. כך פסק הרמב"ם (הלכות

שבת פ"א ה"ב): "ומותר להרוג את הכינים בשבת, מפני שהן מן הזיעה", וכך גם נפסק בשולחן ערוך.

אנו יודעים היום מעל כל ספק שכינה פרה ורבה. לפי זה, ההורג את הכינה בשבת חייב. ובלשון הרב גוטל: "נוצר כאן ספק: האם לשמר את ההלכה כצורתה או לנטות כיום הזה לחומרא?" הרב גוטל מביא את דעת הר"י למפרונטי (פחד יצחק, ערך צידה אסורה) שהיה רופא, הסובר כמו דעת רבי אברהם: "דבזמנינו שחכמי התולדות הביטו וראו וידעו וכתבו דכל בעל חי יהיה מי שיהיה הוה מן הביצים, וכל זה הוכיחו בראיות ברורות, א"כ שומר נפשו ירחק מהם ולא יהרוג לא פרעוש ולא כינה ואל יכניס את עצמו בספק חיוב חטאת ובדבר הזה אמינא דאם ישמעו חכמי ישראל ראיות אוה"ע יחזרו ויודו לדבריהם כמו בגלגל חוזר ומזל קבוע". וממשיך הר"י למפרונטי: "דלאו כל מילי דאתאמרו בגמ' מפי הקבלה הם אלא דחכמי ישראל דברו גם הם לפעמים מפי השכל והחקירה האנושית ולא מפי הקבלה". אולם הרב גוטל מביא את דעת הר"י בריל, שההלכה אינה בת שינוי ולכן מותר להרוג כינה בשבת.⁹ כאמור, כמעט אין מנוס מלומר שחכמינו תיארו את היקום ואת הביולוגיה לפי הידע שהיה בזמנם.

שינוי הטבעים ואבולוציה

הראשונים והאחרונים הניחו שאמנם השתנה הטבע במשך אלפי השנים. שינוי זה מצוי בביולוגיה, בגנטיקה ובהרבה תחומים אחרים. השינויים התהוו בתהליך מתמשך מתקופת חז"ל עד תקופת הראשונים — במשך 1000 שנה לערך — בעיקר על-ידי השפעת האקלים, התזונה וגם על-ידי תורשה. הבאנו לעיל את הדעות השונות של הראשונים והתייחסותם לשינוי טבעים והשפעת שינויים על ההלכה. יש ראשונים שסוברים, שבהכרח יש להתייחס לשינויים אלו בפסיקה — אם יש הוכחה שהשתנו דברים מהותיים במבנה האדם או בעל-חיים — בין לחומרא ובין לקולא, כל זמן שההלכה לא נלמדת מפסוק מפורש בתורה או מהלכה למשה מסיני. יש ראשונים שכתבו, שחז"ל הביעו דעות, בעיקר באסטרונומיה וקוסמולוגיה, לפי ידיעת חכמי הטבע של זמנם.¹⁰ יש ראשונים שסוברים שלא ייתכן שחז"ל קבעו הלכה רק לפי ידיעת המדע בזמנם, כלומר בחוסר ידיעה של המציאות האמיתית או בידיעה מוטעית. לפי דעתם, אסור לשנות אפילו נקודה אחת ממה שנפסק בזמן חז"ל. אין שינוי של המציאות מחייב שינוי בהלכה הפסוקה (ראה דעת הרב דסלר ז"ל). יש אחרונים שפקפקו אם בכלל היו שינויים במציאות. אבל כמעט כל הראשונים מודים שהיו שינויים בטבע, כולל בעל-חיים.

יש קשר הדוק בין שינוי הטבעים ובין תורת האבולוציה. רעיון שינוי הטבעים — שינוי במציאות בטבע — מניח שיש שינוי מתמיד אבולוציוני בטבע, ולפעמים גם שינוי פתאומי. אבל יש הנחה שנייה סמויה: יש תהליך אבולוציוני בתוך זמן קצר באופן יחסי, מזמן התנאים עד זמן הראשונים, תוך 1000 שנה בערך. יש הנחה שלישית, ששינויים מתחוללים מדור לדור על-ידי תורשה גנטית.

ההנחה הראשונה בעצם אומרת, כי יש שלבי אבולוציה. הטבע, אצל בעל-חיים והצומח, יכול להשתנות שינוי גדול יחסי על-ידי גורמים חיצוניים סביבתיים. שינויים

אלו מועברים על-ידי תורשה גנטית מדור לדור. הנחות אלו באמת הן מאבני יסוד של תיאוריית האבולוציה (אבל הן רק חלקים מאבני היסוד).

מצאנו ביטוי להנחות אלו כבר בתלמוד, בסיפור הידוע על הלל (שבת ל ע"ב — לא ע"א): "ת"ר לעולם יהא אדם ענוותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי. מעשה בשני בני אדם שהמרו זה את זה. אמרו, כל מי שילך ויקניט את הלל יטול ד' מאות זוז... אמר לו הלל מה אתה מבקש א"ל שאלה יש לי לשאול. א"ל (הלל) שאל בני שאל. מפני מה ראשיהן של בבליים סגלגלות. א"ל בני שאלה גדולה שאלת, מפני שאין להם חיות פקחות... הלך והמתין שעה אחת חזר ואמר מי כאן הלל, מי כאן הלל. נתעטף ויצא לקראתו. אמר לו בני מה אתה מבקש? א"ל שאלה יש לי לשאול. א"ל שאל בני שאל. מפני מה עיניהן של תרמודיין תרוטות. אמר לו בני שאלה גדולה שאלת, מפני שדרין בין החולות... מפני מה רגליהם של אפרקיים רחבות. א"ל בני שאלה גדולה שאלת, מפני שדרין בין בצעי המים...". הלל התייחס לשאלה של המקניט בכבוד ראש וענה לו "שאלה גדולה שאלת". הלל היה יכול לפטור אותו ולומר, שהקב"ה ברא את העולם כך שיתפתחו אנשים שונים אחרי המבול. אבל האמת היא שזו שאלה עקרונית דתית, ותשובת הלל היא: יש שינוי בטבע, יש אבולוציה, וגורמים חיצוניים משפיעים על מבנה גופם של בעלי-חיים כולל האדם. יתר על כן, שינויים אלו מועברים מדור לדור על-ידי תורשה גנטית. וזה תואם במקצת לתורת ההתפתחות.

הרב גוטל דן בקצרה ובזהירות גדולה בנספח "שינוי טבעים באספקלריה אמונית" על הקשר בין אבולוציה ושינוי הטבעים. היו רבנים ששללו את תורת ההתפתחות, בעיקר מבחינה רעיונית-אמונית, והיו רבנים, כמו מרן הראי"ה קוק, שהדגישו שתורה זו היא חלק של הקבלה — ואנו מאמינים שיש התפתחות מתמדת לקראת ביאת המשיח. אצל התנאים והאמוראים היה ברור שהטבע משתנה כל הזמן, ויש הרבה ראיות לכך באמרות שונות בש"ס.

האם השתנו הטבעים?

יש לבחון אם נכונה ההנחה שתהליך של אבולוציה התהווה בתוך זמן קצר יחסית. שאלות מדעיות כגון אלו אינן נמצאות בספר שלפנינו, שדן אך ורק בענייני הלכה. ייתכן שיש לבחון כל מקרה לגופו, בין תקופת חז"ל עד תקופת הראשונים, שהרי הראשונים קבעו שהיו שינויים. למיטב ידיעתי לא נעשה מחקר בעניין זה. מחקר כזה צריך להתבסס על ארכיאולוגיה והיסטוריה ביולוגית וניסויים מבוקרים.

כיום ידוע, לפי ממצאי מדעי הטבע והארכיאולוגיה, שחלו שינויים במבנה הגוף של פרה במשך 3000 שנה האחרונות. ציורי מערות מלפני אלפי שנים, מראים שינויים גדולים במבנה הגוף של פרות ושוורים מאז. מראיהם החיצוני של הפרה, שור הבר, וגם של הצאון, עז הבר, מבנה גופם היה גדול בהרבה מבהמות של היום. גם הפרופורציות בגוף, גודל של הקרניים ואולי גם הצבע היו שונים בהרבה. כל זה לפני שהבהמות הורגלו לחיות כבהמה ביתית. החוקרים אינם יודעים למה חל שינוי בממדי הבהמות המבויתות, אבל ברור שתהליך השינויים חל במשך אלפי שנים. הפרה היום שונה: היא קטנה הרבה יותר מבעבר, והיא "בית חרושת" לחלב שאנחנו יצרנו על-ידי רבייה מלאכותית שיטתית. היום הפרה תלויה באדם ובלעדיו היא אינה יכולה לחיות. לפני אלפי שנה הפרה נתנה

חלב שהספיק רק לעגל שהמליטה. לכן לא התעוררה בגמרא השאלה של חליבה בשבת. לא היה צורך לחלוב בשבת. שאלה זו היא מודרנית.

לכן יש סבירות גדולה שהפרה היום, שיכולה ללדת כבר כשהיא בת שנתיים, שונה מן הפרה בזמן חז"ל שאז לא ילדה עד גיל שלוש שנים, וזה כמו שכתבו בעלי התוס'. ייתכן גם שהיו זנים שונים של פרות ורק זנים מסוימים ביותו, וכדברי תרומת הדשן: "י"ל דבהמות שלהם היו משונות מבהמות שלנו". בעניין אונות הריאה (עינוניתא דוורדא), היום אונה חיצונית מצויה בכל הבהמות, ובזמן התלמוד האנטומיה כנראה היתה שונה. על שינויים אלו — תהליך של השתנות הטבעיים, אין לפי דעתי מחקר מקיף. קשה להאמין ששינויים אלו התהוו בתוך זמן קצר. ייתכן שהצדק עם דברי בעל שו"ת משנה הלכות (חלק ה, סי' קמט) שכתב שאין לומר שהיו שינויים באיברי הגוף הפנימיים, אלא מדובר במין בהמה אחר (כמובן, שני זנים אינם שני מינים לעניין כלאיים).

הדבר מסובך יותר אצל בני-אדם. גנטיקה מודרנית שוללת שינוי בהתפתחות של בני-אדם בתקופה קצרה של כמה אלפי שנה. לכן קשה לומר שבמשך אלפיים שנה השתנה מבנה הגוף של האדם, במיוחד כאשר מדובר על חלקים פנימיים בגוף האדם. היום אנשים חיים עם סימני טריפה אפילו בלי התערבות של הרפואה המודרנית. לעומת זאת קבעו חכמינו ז"ל בזמנם, שאנשים אלו ימותו בתוך שנה. כך גם מוצאים הבדלים בעניין פצוע דכא, שהתורה אסרה עליו לבוא בקהל. בגמרא (יבמות פו ע"א) מתואר מום גופני באדם, כגון ניקוב הביצה; האיש נחשב כפצוע דכא ואינו יכול להוליד. היום מוכח שאיש בעל מום כזה יכול להוליד. על זה כתב האגרות משה, שמוכרחים לומר שנשתנו הטבעיים (אהע"ז חלק ב, סי' ג, ענף ב). עוד נאמר בגמרא שבגיד יש שני שבילים, לשתן ולש"ן. זה מנוגד לכל ידע ביולוגי היום. על זה העיר החזון איש, שאפשר שבדורות קדומים האנטומיה של בני-אדם היתה שונה. קשה להסביר ששינויים אלו יחולו תוך תקופה קצרה. אם אמנם היה שינוי, אז היה צורך ביולוגי שהביא לשינוי זה. תהליך שינוי של איברים פנימיים והעברת השינויים על-ידי תורשה גנטית, הוא תהליך ממושך. לכן חובה לחקור תהליכים אלו במחקר שיטתי.

שינוי מידות ושיעורי תורה

בפרק ח דן הרב גוטל בסתירה הידועה בין שיעורי האורך ושיעורי הנפח. שיעורי תורה יש להם השלכות רבות הלכה למעשה, כמעט לכל ענפי התורה. יש אחרונים שהניחו שמידות של ביצה (נפח) או של אגודל (אורך) של אדם השתנו תוך תקופה קצרה. אין כאן המקום לתת סקירה מקיפה על חילוקי הדעות בעניין זה. נביא לדין רק מה שנוגע לפרק האחרון: האם יש סבירות שחלו שינויים אלו או לאו, ומה הסבירות ששינויים במידות חלו תוך תקופה קצרה.¹¹

יש שתי שיטות של קביעה של שיעורי תורה: האחת, נקודת המוצא היא יחידת אורך, הנמדדת לפי האגודל של אדם ממוצע; השנייה, נקודת המוצא היא הנפח הנמדד לפי נפח הזית או הביצה (זית הוא חצי ביצה). שגיאה במדידת אורך, למשל, ב-10% גוררת שגיאה מעל 33% בנפח. שגיאה של 10% בנפח גוררת שגיאה קטנה יחסית כ-3% באורך. לכך יש לדייק יותר במדידת אגודל, שהרי שינוי קטן מביא בעקבותיו שינוי גדול יותר

בשיעור של הנפח. יש עוד מגרעת במדידת רוחב או עובי של האגודל, משום שהוא קטן יחסית ולכן השגיאה היא יחסית גדולה.

הצל"ח (פסחים קטז ע"ב) העיר שיש סתירה בין המדידה, של יחידת האורך, האגודל, לבין זו של יחידת הנפח, הביצה.¹² הוא מציע שתי אפשרויות לתרץ את הסתירה: הביצים של ימינו קטנו לחצי הנפח ממה שהיה בזמן חז"ל, או האגודל היום גדול יותר בכרבע מאשר היה בזמן חז"ל. לפי דעתו, אין זה סביר להניח שהאגודל של האדם גדול יותר, שהרי מקובל אצלנו שהדורות נתמעטו. לכן מסקנתו היא, שיש להגדיל את הנפח של הביצה פי שניים, ולמדוד רביעית בהתאם לכך. גם שיעור של כזית באכילת מצה הוא לפי שיעור מוגדל של הזית והביצה.

הרבה אחרונים, כגון הרב נאה, שללו את האפשרות שחלו שינויים בממדים של האדם, אבל הם גם שללו שהיו שינויים בנפח הביצה. הרב נאה קבע (בספרו שיעור תורה, שער א-ג, תש"ג) שהאגודל 2 ס"מ. בסיס המדידות שלו הוא האמה ולא הנפח. האמה לפי דעתו היא כ"47 ס"מ. לכן שיעור רביעית במשקל של מים הוא בערך 86.4 גרם. שיעורים אלו היו מקובלים בירושלים במשך דורות.

בתשובת גאונים כתוב (אוצה"ג, עירובין פג ע"א, פיס' קסג): "ולכך נתנה התורה שיעור בביצים ובפירות... לפי שהביצים והפירות נמצאים בכל מקום... לכן תלו חכמים השיעור בפירות ובביצים שהם קיימים בכל עת ואין משתנים". מתשובה זו ברור ששיעורים הם קבועים ולא חל כל שינוי במשך הדורות (לפחות עד תקופתם). החתם סופר (או"ח סי' קכז) סובר, שאמנם השיעורים יכולים להשתנות עם הזמן ואין שיעורים מוחלטים, אבל היחס ביניהם לא משתנה. כלומר, אם משתנה אורך האגודל, גם נפח של הביצה משתנה בהתאם לכך. ברור מדבריו, שגם הוא סובר שיכול להיות שהאגודל של האדם השתנה עם הזמן, אלא אז כל דבר בטבע השתנה באותה המידה. החזון איש (קונטרס של שיעורים או"ח סי' לט) סובר כמו הגאונים בדבר אחד. התורה קבעה שיעורים ומידות של ביצים ופירות משום שהם מצויים, אבל התורה לא קבעה שיעורים כמותיים. השיעורים הכמותיים נקבעים בכל דור ודור, לפי הגודל המצוי באותו הדור ולפי החלטתם של גדולי הדור. לפי דעתו, השיעור הקובע הוא האורך, האגודל שהוא בערך 2.5 ס"מ. לכן האמה היא בערך 58 ס"מ, משום שמידות האורך טפת ואמה מזכרות במקרא. אמנם לפי הרמב"ם השיעורים קטנים יותר, האמה היא בערך 46 ס"מ, וידוע שהרמב"ם לא סמך על אף אחד ומדד כל שיעור בעצמו. נדחק החזון איש ואמר, ששיעורי הרמב"ם הם רק למקומו ולשעתו.

לא נתייחס כאן לראיות וקושיות של צדדי המחלוקת. דנו בזה הרבה בשנים האחרונות.¹³ דבר החשוב לענייננו הוא, שהחזון איש סובר שהיו שינויים בממדים של בני-אדם ובנפח של פירות בתקופות שונות.¹⁴

לכן יש לברר אם חלו שינויים מתקופת הרמב"ם או הגאונים בעובי או ברוחב של האגודל או בנפח של הביצים. היום לא ידוע לנו הרבה על שינויים אלו. קשה למצוא ממצאים בדוקים שיכולים ללמד על שינוי גודל הביצים, מה עוד שהתרגולות היום הן מתורבתות, ולכן אינן דומות לאלו של תקופות קודמות. יש סבירות לומר שתרגולות בארצות שונות ובאקלימים שונים מטילות ביצים בגדלים שונים. לעומת זאת, אין זה כלי-כך מתקבל על הדעת שעובי של אגודל השתנה בשיעור 20-25 אחוז במשך כ-1,500 שנה. אם האגודל השתנה, יש להניח שגם אורך האדם ומבנהו השתנו בהתאם לכך. אורך

של מתים שמתו לפני אלפי שנה ונשמרים במוזיאונים, וגם בגדים, כפפות ונעלים מתקופת הגאונים או מתקופת הרמב"ם לא מראים שינוי גדול (אורכן הממוצע של מומיות אלו הוא 165-170 ס"מ, ואין הוא שונה בהרבה מזה של אנשים במאה האחרונה. אמנם ב-90 השנים האחרונות גדל אורכו של האדם בארצות מסוימות ב-1-3 ס"מ, כנראה כתוצאה מתזונה שונה).

בסיכום, אין לנו היום הוכחות סבירות שחל שינוי במבנה הגוף של האדם במשך 1,000-2,000 שנה. יש צורך דחוף במחקר שיבדוק שינויים במשך תקופות שונות, והשפעתם של גורמים חיצוניים על האורך ומבנה הגוף של בני-אדם.

זאב לב

הערות

* אביא כמה שורות מתוך דבריו של הרה"ג נחמיה זלמן גולדברג בהסכמתו: "הנני בזה להביע רגשי לבבי בהראות אלי חיבור יפה אף נעים שחיבר הרב הגדול מעוז ומגדול הרי הוא הרב נריה גוטל שליט"א אשר בשם השתנות הטבעים יכונה. והתפעלתי רבות כי המלאכה גדולה עשה באסיפתו דברי הראשונים ואחרונים, לא הניח דבר גדול ודבר קטן שלא הביאו. אף חכמתו עמדה לו להביא הדברים בצורה ואופן מסודר, ותועלת מרובה יוצא מחיבור זה לעם ישראל, הן בעצם הידיעות עצמן והן ללמוד ולהבין הכלל אימתי אומרים נשתנו הטבעים שלא יתכן לעשות כללים בתורה כל זמן שלא ידוע כל הדוגמאות, שאולי יש פרכה על הכלל וכו'". ומוסיף הרה"ג אביגדור נבנצל: "ראיתי בהתפעלות רבה את קונטרס השתנות הטבעים, אוצר רב הכמות ורב האיכות, מעשה ידי אומן, הרה"ג נריה גוטל שליט"א. לא לדידי הוא צריך ולא אני ראוי לחוות דעה להלכה למעשה בענין זה, אשר מקיף השקפה והלכה, ושמירת מצוות ושמירת הנפש וכו'". וממשיך הרב נבנצל: "ובודאי ראוי לכל מורה הוראה להורות מתוך ספר או על-פי מעשה עד ידע אם לא נשתנה המצב".

- 1 ראה, למשל, שו"ת יעבץ (חלק א סי' פא ד"ה איכרא) שמתנגד לדברי החוס': "אבל אני אומר שא"צ לזה ולעולם לא השתנו הדורות והטבע לענין זה, אלא משום מילתא דלא שכיחה היא אזלינן בתי רובה". כמעט לכל ראשון או אחרון שמוכא בספר המצדד שחלו שינויים במציאות מאז חז"ל, ולכן יש להסיק מסקנות הלכתיות, בין לחומרא ובין לקולא, יימצא אחרון אחד או יותר שמתנגד למסקנות אלו. יש שכופרים באפשרות שחלו שינויים בכלל, יש שכתבו שהשינויים הם רק אצל מייעוט ולכן יש ללכת לפי הרוב, ויש שכתבו שאסור לסטות כהוא"ז ממה שנקבע בתלמוד אפילו אם חלו שינויים במציאות. הרב גוטל אינו פוסח על הגישות השונות, מביא אותן ומסבירן.
- 2 הרמב"ם מציין שני גורמים: קביעתם של חכמים כדורות ראשונים והסכמתם של בתי דין בישראל ויש לעיין למה הוסיף הרמב"ם שיש צורך בגורם השני.
- 3 הרשב"ש אינו אומר במפורש שאסור לשנות פסק הלכה המבוסס על פסוק מפורש כאשר הטעם הניתן בתורה אינו נראה כאילו הוא נכון. אבל כך יש לפרש את דבריו. וכך האריך בזה הגר"ז גולדברג שליט"א בהערותיו על דברי הרב גוטל.
- 4 בפרק יח מתאר הרב גוטל באריכות את התייחסות חכמינו למדע ולרפואה. ההתייחסות של חכמי היא "חשדנית". אמנם הם סוברים שיש להתחשב בחידושים של מדעי הטבע והרפואה, אבל הבה בין עובדות שאפשר לחזור ולאמת אותן בניסוי, לבין תיאוריה שמסבירה את העובדות האלו ומסי מסקנות נוספות שעדיין לא אומתו. נכון שגם אנשי מדע הם חשדנים גדולים לכל תיאוריה חדשה לכן הם עורכים ניסויים נוספים כדי לאשר ולקבל תמיכה נוספת, וגם לבדוק את ההשלכות התיאוריה, או להפריך אותה. פירכה של תיאוריה ישנה והמצאת חדשה אינה בהכרח מבטלת

הישנה כליל. למשל, תורת היחסות הכללית של איינשטיין אינה מבטלת כליל את התיאוריה של ניוטון, אלא מראה שתיאוריית הגרוויטציה של ניוטון היא רק קירוב בתנאים מסוימים. נראה לי שהחדש של חכמינו אינו דומה לחשד של אנשי מדע. ביסודו החשש, במיוחד אצל האחרונים, הוא תחושה של סכנה, שאם יחברר שממצאים מדעיים אינם תואמים אי-אלו מרכיבי חז"ל באגדה או בהלכה, רובצת סכנת זלזול גם בדברים אחרים שלהם. חכמינו לפעמים חשדו לא רק בתיאוריה המדעית, אלא גם במהימנות אנשי המדע או באמינות הניסויים ותוצאותיהם. פירוש הדבר, שכל ממצאי המדע יש לראותם כספק. אמנם הספק קטן לפעמים, ולכן יש להתחשב בממצאים אלו גם הלכה למעשה, אבל מגדר ספק לא יצא, ולגדר וראי לא הגיע. במיוחד לגבי ממצאים הנוגעים לרפואה יש להתייחס אליהם, לדעתם, בחשדנות מסויגת.

מטעם זה, שיש חשש של סכנת נפשות, טוענים הראי"ה קוק והמהר"ם שיק שמציצה היא חיונית ודוחה שבת אף בזמן הזה.

יש לציין שיש קצת סכנה במשפט האחרון של הרב דסלר. הוא קובע שמחובתנו להסביר את ההלכה לפי ידיעת הטבע שבימינו, אפילו אם הגמרא נותנת טעם לדברים אלו. כל הסבר ונימוק אינו רק מסביר את הדין המיוחד כאשר יש להסביר דברי חז"ל שמתנגשים עם חוקי מדעי הטבע או עם המציאות הידועים כיום. כל הסבר יש לו השלכות מעבר למקרה המיוחד שדנים בו. כל סברה בגמרא יש לה השלכות אידאולוגיות ומוסריות ולא רק עובדתיות, והיא נוגעת בעקיפין לפעמים להלכות אחרות. אנו מתחשבים גם בדעת מיעוט של תנאים או אמוראים שמוזכרים במשנה או בגמרא מכיוון שכל דעה יש לה השלכות להלכות שונות אחרות. כך גם כל הסבר יש לו השלכות מעבר לתופעה שהוא רוצה להסביר.

מו"ר הרב הגאון והצדיק רבי יעקב קמנצקי ז"ל כתב על דברי הרמב"ם האלו בספרו "אמת ליעקב": "ודברי הרמב"ן אלה עמדו לי בשעה שראינו איך שבני אדם יורדים מעל המטוס על ידי סולם על גלגל הלבנה. וחשבתי בלבי מה יענה כעת הרמב"ם ז"ל שכתב שהלבנה היא בעלת צורה רוחנית. ואם טעה הרמב"ם מדוע לא יטעה בהלכות שבת וכדומה? ... בעל כרחינו אנו צריכים לומר שמה שמסר לנו הרמב"ם בפרקים אלו אין זה לא מעשה מרכבה ולא מעשה בראשית, אלא כתב כל ד' פרקים אלו מדעתו הרחבה מתוך ידיעות בחכמות חיצוניות, כלומר שלא מחכמת התורה. אלא הרי זו פילוסופיה בעלמא וכבר השיג עליו הגר"א ביו"ד סי' קע"ט סק"ג שהפילוסופיה הנתנו ברוב לקחה וכו'".

יש לציין שסוגיה זו בפסחים, וגם ההמשך שם כאשר לגודל כדור-הארץ, אינו שאלה ערטילאית מדעית. המעמיק בסוגיה זו יראה שיש נפקא מינה להלכה. ר"ת מסיק מתוך הסוגיה והסתירה של סוגיה זו עם הסוגיה בגמרא בשבת לד, ב שיש שתי שקיעות-חמה והזמן מהתחלת השקיעה הראשונה עד צאת הכוכבים הוא 72 דקות. הגר"א ("או"ח רסא א) שואל על שיטת ר"ת: "והחוש מכחיש לכל רואה שמע"ה [שמעמד השחר] הוא שיעור גדול הרבה מאוד עד צאת הכוכבים אחר השקיעה....".

הגר"א סותר את דברי ר"ת משום שדבריו אינם תואמים את המציאות. אגב, הרב גוטל מציע אפשרות שר"ת אינו חולק באופן עקרוני על גישת הרמב"ם, אלא ייתכן שר"ת חולק רק על המקרה הפרטי הזה, שהרי בעלי תוס' קבעו שיש להתחשב בשינוי המציאות, כמו שהראינו לעיל.

להלכה פוסק המחבר (שבת שטו, ח): "אבל כנה מותר להרגה". בבאור הלכה דן בשאלה זו באריכות, אם התורה רק אסרה להרוג בעלי-חיים שפרים ורכים מזכר ונקבה, אבל אלה שלא מתרכים כך מותר להרגם בשבת. ובסוף מביא הבאור הלכה מעין פשרה: "היוצא מדברינו דאף אלו המינים שתחלת ברייתם לא היו מז"ז כגון הנולדים בורעים והפירות בין בתלוש ובין במחובר אעפ"כ יש בכחם לפרות ולרבות וההורגם חייב. ולא נתמעט אלא כינה הנוולדת מן הזיעה או הנתהוה מן הגללים או מן הפירות אחר שהבאישו". פסק דינו של המשנה ברורה בנוי על יסודות לא מדעיים, שהרי כינה לא פרה ורבה מן הזיעה בכלל, כמו שידוע לנו היום. גם אין הבדל גדול בין תולעים בפירות שהבאישו ובין אלו הנמצאים בפירות במחובר. יתר על כן, יש הרבה יצורים שאינם פרים ורכים מזכר ונקבה ויש שיטות שונות של ריבוי בטבע. קשה לומר שזו גזירת הכתוב שההורג את הכינה אינו חייב; אין פסוק, אלא אנו לומדים את הדין מסברה. דברי המשנה ברורה צ"ע. להלכה, לבי אומר שההורג כינה בשבת חייב חטאת.

10 בין האחרונים שנקטו שיטה זו היה הגר"א הרצוג זצ"ל. ראה: דב פרימר, "קביעת אבהות על ידי בדיקת דם במשפט הישראלי ובמשפט העברי", שנתון המשפט העברי, ה, עמ' 219-242; אסיא, ה, עמ' 185-209.

הרב משה פיינשטיין איננו רחוק מעמדה זו, אלא הוא מגביל אותה רק למקרים מסוימים (שור"ת אגרות משה, אהע"ז ב, ג). החזון איש, שדבריו הבאנו לעיל, מצדד שהיו שינויים בטבע, גם בבני-אדם, אבל שולל אפשרות שחלה טעות אצל חז"ל. חז"ל קבעו את ההלכה כאשר היתה מציאות אחרת. במציאות שונה הם היו קובעים אחרת, חרץ מענייני טריפה שאלו הם הלכה למשה מסיני. סקירה מקיפה אפשר למצוא בספרים: ח"פ ביניש, מידות ושיעורי תורה, תשמ"ז; י"ג וייס, מדות ומשקלות של תורה, תשמ"ה.

12 הצל"ח לא היה הראשון שנתקל בסתירה זו. הקדימו אותו אחרונים אחרים.
13 גם לא ניכנס לשאלה מי מוסמך לקבוע את הגודל הכמותי של השיעורים בכל דור ודור. הרב י' קניבסקי קובע, שאין לסמוך על חכמי אוה"ע (קרי חכמי מדעי הטבע), "להלכה אין סומכין אלא על פי רבותינו הפוסקים". הכוונה שאין לסמוך על ממצאים ארכיאולוגיים המראים שהשיעורים של החזון איש אינם תואמים לממצאים אלו.

14 ר"א גרינפילד במאמרו "מדה כנגד מדה" (מוריה, תמוז תשמ"ב), שפרסם בעודדו של הגרש"ז אויערבך זצ"ל, פותר את הסתירה באופן גאוני. הוא טוען שיש למדוד את האגודל לפי עוביו ולא לפי רוחבו — העובי קטן יותר והוא בערך רק 2.0 ס"מ באיש ממוצע. לכן אין סתירה במדידת נפח של ביצה של ימינו (שינוי של 25% באורך מקטין את הנפח כמעט לחצי). לפי זה, כל הסתירות נעלמות ואין צורך להניח שיש שינוי פיסי של טבעים.

במאמר אחר, "הקשר בין שיעורי כזית וכביצה" (תחומין, יד, תשנ"ד, עמוד 396), הוא מראה, ששיעורי גלעיני זיתים נאבאלי ששרדו במצדה מזמן המשנה הם באותו הגודל כמו גלעיני זיתים מאותו זן כיום. ז"א שיעורים של זיתים לא השתנו עד לתקופתנו.

הרב י' מנת והרב קלמן כהנא ז"ל (מוריה, מרחשון תשמ"ג) דנו ברותחין את מאמרו הראשון, "מדה נגד מדה", של ר"א גרינפילד. הם ניסו לדחות את ראיותיו וכתבו נגדו בולזול — איך הוא מען, פרופ' לפיסיקה, לחלוק על דעת החזון איש ולהמציא שיטה שלא חשבו עליה האחרונים. (כאמור המאמר נדפס במוריה על דעת הגרש"זא ובעידודו. גרינפילד הראה את מאמרו למספר גדולי תורה. בזמנו כתבתי להרב כהנא ז"ל שאם הגר"א היה מביא סברה של ר"א גרינפילד, הרב כהנא היה משתאה ואומר איזה גאוניות יש בהסבר זה, שהרי נפתרו כל הסתירות). ד"ר גרינפילד הביא את השערותו בצניעות, בחכמה ובראיות לדיון לפני חכמינו. הרב כהנא והרב מנת באו להגן על שיטת החזון איש בראיות קצת מפוקפקות, ובעיקר להתקיף את המחבר במלים בוטות. (נמסר לי שאחד ממקורביו של החזון איש אמר שאם החזון איש היה שומע את השערותו של ד"ר גרינפילד סביר שהיה מקבל אותה, ואז לא היה צריך להניח ששיעורים הם רלטיביים ולא קבועים. גם לא צריך היה לדחוק את דברי הגאונים ולהוציא אותם מפשטותם או להניח שהרמב"ם מדד את המשקל לפי הדרם גדול). כשהצגתי את שיטת החזון איש לפני מו"ר הגר"י קמנצקי זצ"ל, הוא לא היה מוכן לקבל את הסברו של החזון איש, ובעיקר הוא לא הסכים לסברה שאין שיעורים קבועים אלא רק יחסיים לפי הזמן.

הרב גוטל מתעלם ממאמרו של ר"א גרינפילד.